

דור לדור

קבצים לחקר ולתיעוד תולדות
החינוך היהודי בישראל ובתפוצות

מט

דור לדור

קבצים לחקר ולתיעוד תולדות
החינוך היהודי בישראל ובתפוצות

מט

יוצא לאור על ידי בתי הספר לחינוך של:

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב | אוניברסיטת בר-אילן | אוניברסיטת חיפה |
אוניברסיטת תל אביב | האוניברסיטה העברית | האוניברסיטה הפתוחה |
הארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר ילין

אוניברסיטת תל אביב תשע"ה

העורכים: יובל דרור, טלי תדמור-שמעוני

המערכת: רחל אלבוים-דרור, חנן אלכסנדר, אבנר בן-עמוס, שרה גוריר-רונבליט, תמר הורוביץ, יעקב עירם.

מרכזת המערכת: רחל שלטון

מביאה לבית הדפוס: איילת גיל-רונן

עריכת תוכן ולשון: ישראל רונן

עימוד והפקה: מיכל סמו-קובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב

תמונות השער הקדמי (משמאל למעלה בכיוון השעון): מורה שופך ידע לראשו של תלמיד, ציור מהמאה ה-17, מתוך: <http://www.hotel-r.net/im/hotel/de/n%C3%BCrnberger-trichter.jpg>; "אישה וציפור", צויר על יד תלמיד בן 13. מתוך: W. Pfleiderer, Die Geburt des Bildes Ursprung, Entwicklung und kuenstlerische Bedeutung der Kinderzeichnung, Julius Hoffmann, Stuttgart 1930; המלאכה שבבית חינוך עיוורים. מתוך אוסף צבי אורון (אורושקעס), חטיבות ואוספי תצלומים, הארכיון הצינוני המרכזי.

תמונות השער האחורי (משמאל למעלה בכיוון השעון): חבר המורים בגימנסיה העברית בירושלים, תרע"ג. ארכיון התצלומים, יד בן צבי, באדיבות ד"ר לביא שי; שיעור בבית חינוך עיוורים. מתוך אוסף צבי אורון (אורושקעס), חטיבות ואוספי תצלומים, הארכיון הצינוני המרכזי; מבנה "שערי תורה" ביפו. משמאל למעלה שכנה הישיבה שהקים הרב קוק. מתוך "ארגון אור האורות", רמת גן.

עשינו ככל יכולתנו לאיתור בעלי הזכויות על כל החומר ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות, ואם תובא לידיעתנו נפעל לתקנה.

כתבת-העת "דור לדור – קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות" נועד לתת ביטוי למחקר העוסק בסוגיות בתולדות החינוך היהודי מנקודת ראות של דיסציפלינות מדעיות שונות: היסטורית, פילוסופית, סוציולוגית ואחרות.

כתובת המערכת:

"דור לדור – קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי"

בית הספר לחינוך ע"ש חיים וג'ואן קונסטנטינר,

אוניברסיטת תל אביב, רמת אביב 6997801.

shilton@tauex.tau.ac.il

כתובת ארכיון החינוך היהודי:

<http://education.tau.ac.il/jewish-archive>

©

כל הזכויות שמורות

נדפס בישראל תשע"ה 2015

דפוס אלינר בע"מ, תל אביב

קובץ זה של "דור לדור" יוצא לאור בעזרתו הנדיבה של מר יעקב קוטליצקי להנצחת זכר הוריו שרה (לבית גולשייד) וצבי (הרשל) קוטליצקי (ניצול פוגרום קילצה בשנת 1946), יוצאי העיר קילצה והעיירה לופוצ'נו בפולין וכן להנצחת זכרם של בני המשפחה שנספו בשואה

בתמיכתם הנדיבה של מרכז קלמן לחינוך יהודי, והקתדרה לחינוך יהודי ע"ש ג'ואן וחיים קונסטנטינר, בית הספר לחינוך ע"ש קונסטנטינר, אוניברסיטת תל אביב

ובסיוע מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

תוכן העניינים

9	מסרים חינוכיים בזיכרונותיו של אמנון הורביץ, בכור בני הביל"ויים מגדרה	נילי אריה-ספיר
28	"ספר החוקים לחניכי בית המדרש בוואלפענביטטל" (מארכיון צונץ): על מהפכה פדגוגית בהתהוותה	חנן גפני
45	רחל ינאית: מורה בגימנסיה העברית הירושלמית בשלהי התקופה העות'מאנית	נאוה דקל ורות קרק
67	תרומת תולדות החינוך הבלתי-פורמלי של הנוער בישראל למדעיניות התחום בארץ ובעולם: דגם בלתי-פורמלי מבוסס מחקר היסטורי, כולל וגמיש ביישום	יובל דרוך
100	משנת החמ"ד לשיטתם של ד"ר מתתיהו דגן וקודמיו בניהול החמ"ד	יעקב הרני
114	גישתו הייחודית של הרב קוק למוסדות החינוך ביפו, תרס"ד-תרע"ד (1914-1904): תוספתא של לימודים כלליים	יהודית כהן, יוסי גולדשטיין
135	המורים בהתיישבות היהודית של יק"א בארגנטינה עד מלחמת העולם הראשונה	יהודה לוין
173	בית ספר עברי ראשון וגן עברי ראשון, אך איה הגימנסיה? ראשון לציון: החינוך התיכוני בתקופת היישוב	חגית קליבנסקי
208	אור בחשכה: בית חינוך לעיוורים בירושלים, המוסד הראשון לחינוך מיוחד ביישוב היהודי בארץ ישראל	רננה קריסטל
237	קווים לדמותה של "הצברית הארץ ישראלית": ילדות הארץ בנות היישוב הוותיק מול ילדות הארץ בנות היישוב החדש – היבטים חינוכיים, חברתיים, תרבותיים	צפורה שחורי-רובין
287	שורשים וכנפיים: סיפורו של בית הספר נופי ארבל: מבית ספר קיבוצי לבית ספר אזורי, ניסויי ועמית של מכללה להכשרת מורים (1942-2010)	נירית רייכל
326	לתולדות הכשרת מורי ציור ואמנות בארץ	מירי שטיינהרדט

385	שוליים שבשוליים: לתולדות החינוך היהודי בעזה בשלהי השלטון העות'מאני, 1886-1915	צבי שילוני
תיעוד ותעודה		
439	החינוך הטכנולוגי בחינוך הממלכתי הדתי בהתפתחותו ובשקיעתו	מנחם שטרן
460	תפקידו הדואלי של הארכיון בעידן המודרני: ארכיון מכללת לוינסקי לחינוך כמקרה בוחן	אביבה אבידן
סקירות ספרים		
473	תהליכי השינוי ביעדי תנועות הנוער על ספרו של נעם אבן, המסע אל ההגשמה החדשה בתנועות הנוער: לחנך ל'ערכים' ולא ל'צורות'	חגית קליבנסקי
478	רפואה שיקומית ושיקום ילדים בישראל על ספרו של איתי בחור, 'אלי"ן': בית חולים שיקומי לילדים, לרגל יובל ה-80	צפורה שחורי-רובין
487	סוכני הידע של החינוך המדעי היהודי: ספרי לימוד על ספרה של טל קוגמן, המשכילים במדעים: חינוך יהודי למדעים במרחב דובר גרמנית בעת החדשה	טלי תדמור-שמעוני
491	חצר בית הספר הכפרי: סיפורו של מקום על ספרו של יאיר זלנטרייך, האנשים מכאן: מחנכים וחינוך במושבות הגליל בתקופת היישוב 1882-1939	טלי תדמור-שמעוני
495	מעבר להלכה: השלכות חינוכיות על מסורתיות, חילוניות, ועידן חדש בישראל על ספרם של יעקב ידגר, גדעון כ"ץ ושלוש רצבי (עורכים), מעבר להלכה: מסורתיות, חילוניות ותרבות העידן החדש בישראל	יובל דרור
501	ביוגרפיה נשית, רפואית וחינוכית, ומה אפשר ללמוד מתולדות הרפואה וליישם בחינוך על ספרה של צפורה שחורי-רובין, ד"ר טובה ישורון-ברמן, הגברת הראשונה בממלכת קופת חולים	יובל דרור
505		המחברים וכתובותיהם
XI		תקצירים באנגלית

משנת החמ"ד לשיטתם של ד"ר מתתיהו דגן וקודמיו בניהול החמ"ד

יעקב הדני

המאמר עוסק בעיקרי משנת החינוך הממלכתית-דתית (החמ"ד) לפי שיטתו של ד"ר מתתיהו דגן ז"ל, המנהל החמישי של החינוך הדתי בישראל. מה היו הקווים הייחודיים שלה בזיקה לאלו שקדמוהו בניסוח המשנה ובגיבושה, ובייחוד בזיקה לתפיסה החינוכית הכוללנית של מר אברהם רון, מנהלו השלישי של החינוך הדתי, הנחשב לאידאולוג של החמ"ד. הדיון בסוגיה זו נסוב סביב מושגים עיקריים במשנת החמ"ד: התפיסה הכוללנית, תורה עם דרך ארץ, "בכל דרכיך דעהו", צירוף ומזיגה (בזיקה לשילוב קודש וחול).

דגן הסתייג מהתפיסה הכוללנית והעדיף גישה חינוכית המרחיבה את היחס החיובי ללימודים של מקצועות החול לסוגיהם מטעמים של מוסר טבעי ומחויבות חברתית וכלל-ישראלית. מיוחדת היא דרכו של דגן בכך שהיא מכירה בחידוש חסר התקדים בתולדות עמנו הנדרש לתפיסה ממלכתית-דתית במסגרת ממלכתית חילונית בעידן של תחיית היישוב היהודי בישראל. מציאות זו מחייבת התמודדות מתמדת במישור המעשי, יותר מההתעמקות האידאולוגית המדקדקת בין השקפות עולם שונות, שחלקן קשות לעיכול מכדי שהמורים ואנשי החינוך יוכלו למצוא בהן את הדרך אשר ילכו בה.

מבוא

ד"ר מתתיהו דגן, שהיה המנהל החמישי של החינוך הדתי בישראל, בשנים תש"ן (1989)–תש"ס (2000), היה ראש המדברים על משנת החמ"ד וחשיבותה כמיישמת בחינוך את רעיון הציונות הדתית.¹ לפני כן הוא עמד בראש צוות (יחד עם המפקחים הארציים מנחם

1 ראו מתתיהו דגן, החינוך הציוני הדתי במבחן הזמן והתקופה, תל אביב תשס"ו–2006, פתח דבר, עמ' 7 (להלן דגן, החינוך הציוני הדתי); הנ"ל, קווים מנחים למדיניות החמ"ד, ירושלים תשמ"ט 1988, מבוא, עמ' 5, (להלן קווים מנחים); הנ"ל, "עם הספר", הקדמה לספרו של א' רון, פרקים במחשבת החמ"ד (מהדורה שנייה), ירושלים תשס"ה, עמ' 7 (להלן רון, פרקים). ראשי החינוך הדתי שקדמו לו היו מנהלי האגף לחינוך הדתי יוסף גולדשמידט (1953–1968), יהודה קיל (1968–1977) ואברהם רון (1977–1984), זכרם לברכה, וכותב דברים אלה, יב"א, ד"ר יעקב הדני (1985–1989).

לאבל וד"ר נתן גרינבוים) שכתבו וערכו בשנת תשמ"ט-1988 את החוברת "קווים מנחים למדיניות החינוך הממלכתית-דתית".

במאמר זה אעמוד על עיקרי משנת החמ"ד לשיטתו של דגן; אבחן מה היו הקווים הייחודיים שלה בזיקה לשיטתם של קודמיו בניסוח המשנה ובגיבושה, ובייחוד בזיקה לתפיסה החינוכית של מר אברהם רון, מנהלו השלישי של החינוך הדתי, שנחשב לאידאולוג של החמ"ד ומי שהרביץ את תורתו לרבים בעיקר בכנסי מפקחים ומנהלים.² הדיון בסוגיה זו ייסוב סביב מושגים עיקריים במשנת החמ"ד: (א) התפיסה הכוללנית; (ב) תורה עם דרך ארץ; (ג) בכל דרכיך דעהו; (ד) צירוף ומזיגה (בזיקה לשילוב קודש וחול).

אפתח אפוא בבירור ההגדרות והמשמעויות של מושגים עיקריים אלו בתפיסות שרווחו אצל מי שהתוו את האידאולוגיה של הציונות הדתית והחינוך הדתי, וכיצד הוגדרו ופורשו בכתביו של דגן. לאחר מכן אברר האם הדברים הם בגדר המשך או שינוי וחידוש.

א. התפיסה הכוללנית

את מאמרו בנושא זה פתח אברהם רון בהגדרה: "תפיסה המבקשת להרחיב תחומו של עקרון מסויים על כל המציאות".³ והמשיך להסביר שתפיסה כוללנית דתית היא זו ה"טוענת להתפשטות התייחסות דתית על כל המציאות". רון ציין כדבר מקובל על המחנכים הדתיים, שיש לחנך לעמדה דתית כוללנית, כלומר שמוטל על האדם לעשות מאמץ להחיל את התייחסות הדתית על כל שטחי חייו. תפיסה זו תואמת את דברי בעל "חובות הלבבות"⁴ שכל מעשי האדם אינם יוצאים מציווי ואזהרה. דיינו, שאין תחום ביניים ניטרלי בין אסור למצווה: עשיית דבר מתוך התייחסות דתית הרי זה בכלל ציווי. עשייתו בלי התייחסות זו, הרי זה בכלל האזהרה, כלומר האיסור. אשר לצידוקה של התביעה הכוללנית נחלקו חכמים; יש הסוברים שהכוללנות נובעת מן הנתונים הידועים למתבונן בעולמו של הקב"ה; אחרים סבורים שהיא בבחינת תפקיד, כי "החינוך הדתי אינו חייב להצדיק התייחסות דתית בכך שהדבר שעוסקים בו טובע זאת. המשמעות הדתית של העולם [...] מקורה בתביעה האלוהית לתת משמעות דתית לעולם כולו ללא שיוור".⁵ כבר בשנת תשל"א הנחה יהודה קיל את מערכת החמ"ד לעסוק בבירור התפיסה החינוכית בצירוף מאמר המביע השקפה זהה לזו הכוללנית: "שתפקידנו בעולם הוא

ד"ר מתתיהו דגן כיהן תחילה כראש אגף החינוך הדתי, והמשיך לנהלו כראש ה"מינהל לחינוך דתי" עם שדרוג מעמדו של החינוך הדתי במשרד החינוך בשנת 1991. החליף אותו הרב שמעון אדלר (2000-2008), ומאו מאהן בתפקיד הרב ד"ר אברהם ליפשיץ (דגן), החינוך הציוני הדתי, עמ' 33-34, 24).

2 בכך עסק עוד טרם שימש כראש החינוך הדתי. כפי שציין בהערות הפתיחה למאמריו על התפיסה הכוללנית ועל חופש וסמכות בספרו פרקים, עמ' 59, 77.

3 רון פרקים, עמ' 75-59.

4 בְּחַיֵּי אֲבֹת פְּקוּדָה, חובות הלבבות, שער עבודת האלוהים, פרק ד.

5 רון, פרקים, עמ' 20.

לרומם את הבריאה כולה ולעשותה חדורה יותר ויותר בשפע אלוהי של קדושה". הכתוב 'מלא כל הארץ כבודו' נתפרש אל נכון בשני מובנים: (א) ככתוב הטוען טענה עובדתית (נתון). (ב) ככתוב התובע מאתנו תביעה ומטיל עלינו תפקיד – להעלות את העולם כולו לדרגת משכן השכינה ומקום השרייתה [...] להשתדל שכל עצם בעולם וכל התרחשות בו ייהפכו על ידינו לאמצעים לעבודת ה'. [...] מכל זה נובע שאין בבית הספר הדתי מקום להפרדה חדה של לימודי קודש ולימודי חול, כל המקצועות וכל העיסוקים צריכים להיות הוראה של קודש".⁶

ב. תורה עם דרך ארץ

זו מטבע לשון המזוהה עם משנתו של הרב שמשון רפאל הירש,⁷ אף שאינה רווחת בכתביו אלא בדברי תלמידיו. שני פנים עיקריים לה: אינטגרציה מסויגת בין לימודי קודש וחול, וסרגרציה של האוכלוסייה החרדית מהקהילה הכללית. עניין מרכזי במשנתו של רש"ר הירש הוא החיבור בין התורה לתרבות הכללית. יחסו ללימודים כלליים היה חיובי ביותר בתנאי שהתורה והמצוות ישמשו בסיס ומקור ללימודים אלה. הרב יעקב ויינברג בעל ה"שרידי-אש",⁸ נדרש לרעיון זה כפי שהוא מובן אצל אביו-מולידו, ולא דווקא בראייתם של מפרשי השונים שהיטוהו לצדדים שהמציאות המתפתחת הכתיבה להם.⁹ בתכנית הלימודים שקבע רש"ר הירש לבית הספר שהקים בפרנקפורט הוא נתן ביטוי כמותי לדרך השילוב בין לימוד התורה להשכלה הכללית – ללימודי הקודש הוקדשו 20 שעות בשבוע. המקור התורני לשיטתו המתייחסת בחיוב ללימודי החול מתברר בפירושו לפסוק ה, פרק יח בספר ויקרא, בבארו את המובא במדרש ההלכה העתיק ספרא,¹⁰ על לימוד תורה: "ללכת בהם – עשם עיקר ואל תעשם טפלה, ללכת בהם – שלא יהיה משאך ומתנך אלא בהם, שלא תערב בהם דברים אחרים בעולם, שלא תאמר למדתי חכמת ישראל אלמד חכמת אומות העולם, ת"ל ללכת בהם אינך רשאי ליפטר מתוכן".

הוא מדגיש לכל נבין מהמשך הדברים שעלינו להתעלם מכל חכמה הנלמדת מחוץ ליהדות. אלא שחובה להתנזר מכל מדע שאינו נוגע במישרין לדברי תורה. נמצא שהרשות

6 יהודה קיל, הכלליות של התפיסה הדתית, הגיונות במקרא ובחינוך, ירושלים התשנ"ח, עמ' 440-446 (להלן קיל, הגיונות).

7 מכונה בקיצור רש"ר הירש (1808-1888); היה ממובילי הנאו-אורתודוקסיה בגרמניה במאה התשע עשרה.

8 הרב יחיאל יעקב ויינברג (1884-1966) עמד בראש בית המדרש לרבנים בברלין, את כתביו ששרדו אחר השואה פרסם כש"ת בשם "שרידי אש".

9 כמובא אצל הרב יעקב יחיאל ויינברג במאמרו "תורת-החיים" בתוך 'עמנואל (עורך), הרב שמשון רפאל הירש, משנתו ושיטתו, ירושלים וניו יורק תשמ"ט, עמ' 190. אלא שגם הוא עצמו נוטה להטות לפי פרשנותו, כגון באמירתו: "תורה עם דרך ארץ-פירושו הוכחת אמיתת התורה בכל הכיוונים שבעולם" (שם, עמ' 192).

10 מדרש על ספר ויקרא, המיוחס לפי התלמוד הבבלי לר' יהודה בר אילעאי (בכורות סא ע"א); נקרא גם ספרא דבי רב או תורת כוהנים.

נתונה לעסוק גם בתחומים אחרים של ההכרה, אלא שעלינו לעשות את התורה עיקר. ההכרה הנלמדת מדברי תורה תהא לנו בגדר נתון קבוע ומוחלט. שאר חכמות יהיו רק מדעי עזר. יש לעסוק בהן כדי לסייע ללימוד תורה, והן משתעבדות לה כטפל לעיקר. ואילו אמיתה של תורה תהא לנו בגדר נתון ללא תנאי. היא קנה-המידה לכל התוצאות המתקבלות בתחומים אחרים של מדע. מאפיין ידוע נוסף של שיטה זו, שלימים חייב התייחסות מחודשת, הוא ההיבדלות מהקהילה היהודית הכללית.

המנהל הראשון של החמ"ד, ד"ר יוסף גולדשמידט, שהיה חניך האסכולה של תורה עם דרך ארץ, מצא לנכון להרהר על הצורך להתאימה למציאות החדשה של התחייה הלאומית של עמנו בארצנו: "אם אפשר, שגם ללימודים הכלליים יש מקום בין הערכים האבסולוטיים". ובהמשך הוא קבע שהמערכת "תגדיר כשילון דתי את ההסתגרות והבריחה מן החיים, ולפיכך תפסול כל דרך חינוך המובילה בהכרח למצב זה". ומכאן הוא מבחיר שאין לאשר את שיטת תורה עם דרך ארץ כיסוד התכנית לבית הספר הממלכתי-דתי [...] באחריות הדתית המדינית לבניין חברתנו וארצנו ולקיומה של המדינה ברוח התורה [...]. וזה שינוי אוריינטציה חשוב לנו ביותר".¹¹

המנהל השני, יהודה קיל, שגם הוא היה חניך שיטת תורה עם דרך ארץ, קבע מפורשות "שחינוך זה (החמ"ד) דוגל לכתחילה ולא בדיעבד, באינטגרציה של תורה ומדע [...] מתוך הנחה שלימודים כלליים אלה עשויים להשלים את לימודי התורה [...] מכאן שהתפיסה שלנו היא תפיסת חינוך אינטגרטיבית-כוללנית, מתוך הנחה שהכול עשוי להשפיע על עיצובו של המתחנך".¹² כאמור הנחה קיל את המערכת בדרך זו משום שראה בה אחד מעיקרי מחשבת החמ"ד: "האידיאולוגיה החינוכית של החמ"ד [...] כוללנית היא במהותה: תורה עם דרך ארץ, תורה עם מדע, על כל פנים תורה עם [...] והחמ"ד מקבל 'עם' זה לא בדיעבד אלא מלכתחילה, כמשהו כוללני-אינטגרטיבי שבכוחו לעשות את האדם הדתי למאוזן יותר".¹³ גם את ההסתייגות מדרך ההיבדלות החברתית הוא הרחיב לגדר של מצוות עשה: חינוך דתי לכל דורש:¹⁴ "אין זה סוד שהיו וישנם גדולי ישראל, הסבורים שמדרכה של תורה הוא להיבדל ולהסתגר מיהודים שאינם נמנים עם שומרי תורה ומצוות, אבל אנו תמכנו יתדותינו בדברי מרי דארעא דישראל, ובראשם הגרא"י קוק זצ"ל, אשר הורונו [...] את דרך האחדות והקירוב [...] היא המכינה את התלמיד הדתי למציאות שעליו לחיות בה לכשיגדל".¹⁵

11 יוסף גולדשמידט, פרקי הגות וחינוך, ירושלים תשמ"ד (תשד"מ), עמ' 183-184, וראו את הקדמתו של אברהם רון לספר זה, עמ' 8.

12 קיל, הגיונות, עמ' 388-389.

13 שם, עמ' 367.

14 שם, בהערות לסיכומה של תקופת קודמו בתפקיד מנהל החינוך הדתי, עמ' 331.

15 שם, הבדלה והתבדלות, עמ' 444-445.

ג. בכל דרכיך דעהו

הכתוב "בכל דרכיך דעהו והוא יישר ארחותיך" (משלי ג, ו) המשמש גם בימינו מוטו של מוסדות חינוך וכשם לכתב עת מדעי (כד"ד – אוניברסיטת בראיילן), שימש סיסמה המבטאת דרך חינוכית כבר בידי הרב עזריאל הילדסהיימר בברלין.¹⁶ כוונתו הייתה שיש להכיר בכל הדרכים את גדולת הבורא ואמיתות תורתו. אף המדעים יהיו בכך לעזר. אלא שהוא נקט את דרך הצירוף ולא הסינתזה.¹⁷

השימוש בסיסמה זו הותאם להשקפות של התקופה, כמובע להלן בדבריו של הרא"ם ליפשיץ. גם התפיסה הכוללנית בחינוך הדתי, השואפת להחיל את התביעה הדתית על כל החיים והמבטאת את השינוי הגדול באוריינטציה הנדרש בעידן החדש, מוצאת את ביטויה בכתוב זה, שעליו דרש בר קפרא: "זוהי פרשה קטנה שכל גופי תורה תלויים בה" (בבלי, ברכות סג ע"א). לכאורה אין הכתוב מבחין בין מעשים שבקדושה לבין מעשי החול, והבנה זו עומדת כנגד הגישה המסייגת את החשיפה של המתחנך ללימודי החול או זו המסתפקת בצירופם של מקצת לימודי חול בצד לימודי קודש.

בעידן התחדשות היישוב העברי בארץ ישראל חל שינוי בזיקה של החינוך הדתי לגישה של תורה עם דרך ארץ. היו גם מי שהתבטאו נגד סיסמה זו של רש"ר הירש, שנועדה לשמש הגנה מפני השפעה של לימודי החול. אחד מראשי המדברים בזאת היה הרא"מ ליפשיץ, שהקים את בית המדרש למורים, "מזרחי", בירושלים. בהרצאתו בוועידת מורי המזרחי בתרפ"ז הוא טען כי "פורמולא זו צרה היא". כנגדה הוא הציב את הכתוב: **בכל דרכיך דעהו:**

זהו יסוד לשיטה חדשה [...] כל התרבות והתורה ברוח אחת. [...] שאיפתנו היא שכל הלימודים ילמדו ברוח התורה, והתורה ברוח התורה, התורה לא רק בתור לימוד, ולא בתור מקור ללשון [...] התורה שאותה נלמד [...] היא תורת אלוהים והעולם עולמו של אלוהים. אין כאן ניגודים [...] זה היה אסון לעם התורה, שמפרשי העולם עמדו מחוץ לרשות יחידו של עולם, אנו לא נוכל להסכים שיש כאן ניגודים. אין עולם אלא אחד ואין תורה אלא אחת. [...] כל החושש מפני ידיעת העולם מתוך חשש סתירה, אנו חוששים לתומת אמונתו [...] ילמד המורה שאין הוא יוצא מרשותה של התורה, אף בעומדו בגבול העולם ומדע העולם, כי כל העולם הוא רשות אחת, "לה' הארץ ומלואה", ואי אפשר כלל לצאת מרשות חי העולמים, כך יוכלו כל הלימודים להיות תורה [...] עקרון-העל אינו דווקא השילוב בין קודש לחול או ההסתגלות למציאות המודרנית, מתוך הבחנה בין התכנים של קודש ושל חול.¹⁸

16 רב ומחנך יהודי בגרמניה (1820-1899), מייסד וראש בית המדרש לרבנים בברלין, ונחשב יחד עם רש"ר הירש למייסדי שיטת תורה עם דרך ארץ.

17 ראו מ' אליאב, "גישות שונות לתורה עם דרך ארץ", בתוך מ' ברויאר (עורך), תורה עם דרך ארץ: התנועה אישית ורעיונותיה, רמת גן תשמ"ז-1987, עמ' 45-56 (להלן תורה עם ד"א).

18 רא"מ ליפשיץ, כתבים, ג, ירושלים תשי"ז עמ' קכב-קכג. פורסם לראשונה ב"התור", כ"ד באדר ב' תרפ"ז.

יש בדבריו משום התרסה וערעור על מקומה המרכזי של שיטת תורה עם דרך ארץ. לדידו חשוב ממנה העיקרון המובע בכתוב "בכל דרכיך דעהו" המחייב שגם המורה ללימודים הכלליים יהיה ירא שמים.

ד. צירוף ומזיגה

גם בצמד הביטויים **צירוף ומזיגה** נעשה שימוש המותאם להשקפות שרווחו בתקופות שונות כדי לבטא את אופי השילוב בין לימודי הקדש והחול. הרב עזריאל הילדסהיימר הגדיר כאמור את דרכו כ**צירוף** בניגוד לשיטתו של רש"י הירש שדגלה ב**סינתזה**. מרדכי אליאב ומוטי ברלב מדקדקים בהבחנה זו שבין שתי השיטות, כי לפי תפיסת הילדסהיימר אין שיטת תורה עם דרך ארץ מתירה השתלבות הרמונית של לימודי הקודש ולימודי החול, אלא צירופם הטכני בעטיין של תביעות הזמן.¹⁹ העיסוק בלימודים הכלליים אינו צריך בשום פנים להקדים או למעט את לימוד התורה, ועם כל החשיבות הנועדת למקצועות הכלליים, הדרישה העיקרית היא העמקת לימוד התורה. בעוד הירש ראה לפניו את האיש הבינוני והדגיש את חינוכו החרדי ואת עיצוב השקפת עולמו, הציב הילדסהיימר את האידיאל של בר אוריין, שמעייניו נתונים בעיקר ללימוד תורה. חינוך לעומת לימוד; מזיגה לעומת צירוף. משום כך שקד רש"י הירש על הקמת מוסדות חינוך מקיפים, שיתחנכו בהם רבים ככל האפשר, בעוד הילדסהיימר השקיע מאמציו בהכשרת הרבנים, המנהיגים לעתיד.

ובזיקה לדרכי החינוך הדתי בימינו, אליאב מפרש כי ייתכן מאוד, שבית הספר העל-יסודי הממ"ד אימץ יותר את תפיסתו של רש"י הירש, ואילו הישיבה התיכונית, את זו של ר"ע הילדסהיימר. אך אלה הם רק שני צדדים של מטבע אחד, ושתי הגישות נתכוונו לדבר אחד – הבטחת המשך קיומה של היהדות המאמינה ושומרת התורה. כך בגרמניה שלפני מאה שנה וכך במדינת ישראל של ימינו. שימוש חוזר בצמד ביטויים זה אנו מוצאים לקראת הקמת המדינה אצל ההוגים וראשי החינוך של המזרחי. הרב מאיר בר-אילן, נשיא המזרחי, נאם בכינוס חינוך מרכזי בשנת תש"ט ובו קבע בנחרצות כי "טוב תורה עם דרך ארץ" היא "סיסמה פסולה":

המזרחי עמד מראשיתו ועומד גם עכשיו על נקודה אחת. התורה כוללת הכל, אין צירוף תורה עם עוד דבר שהוא [...] **תורה דכולא בה** [...] כנגד המפרידים את הקודש מן החול [...] תורה זהו דבר המקיף את הכל מניע את הכול. [...] התורה צריכה להיות

19 מ' ברלב, הישיבה התיכונית ושיטת תורה עם ד"א, בתוך תורה עם ד"א, עמ' 253-237. ראו דברי יובל דרור על תרומתו המדעית הייחודית של מוטי ברלב, בתוך ז' גרוס וי' דרור (עורכים), חינוך כאתגר חברתי, אוניברסיטת תל אביב תשס"ד-2004, עמ' 47-70, המציין את התפתחותן של שתי האסכולות העיקריות בכל הנוגע לשילוב היהדות בתרבות המערבית המודרנית: המזיגה שהחלה ברש"י הירש, והצירוף על פי הרב ע' הילדסהיימר וממשיכיו – הראשונה טוענת לסינתזה גמורה, והשנייה לחיבור השניים זה בצד זה.

תוכן התכנים שלנו. בה בתורה יש כל הדברים שבעולם: התעמקות, מדיניות וכל יתר הדברים. אין דבר שאיננו בתורה. התורה צריכה להיות תוכן התכנים. זו היא שיטת המזרחי, וזו צריכה להיות שיטת החינוך שלנו.²⁰

צירוף ומזיגה במשנתו של הראי"ה קוק

במשנתו של הרב קוק אנו מוצאים שימוש רב בכיטיים אלה ואפתח בעיון בדרישתו לזהירות בנקיטת האסטרטגיה של צירוף, ב"איגרת החינוך":

גם אלה אשר החיים הכבידו עליהם את אכפס, והם מרגישים לחץ כבד ברוחם מדאגת החיים הזמניים של בניהם והרשו להם לצרף לתכונת החינוך חול אל הקודש, אל נא ישכחו, כי צירוף זה צריך שמירה גדולה, שלא יבא הדבר לידי זיוף המטבע החינוכית שלנו בכלל. וזה צריך בכל מקום להיות משונן וניכר, ויותר מכל באה"ק [=בארץ הקודש], אשר בה צריך להשתכלל רוחנו העיקרי, בצורתו המיוחדת לנו, השונה מכל העם אשר על פני האדמה. אל נא ישכחו, כי לא שפות זרות, ולא לימודים שמגמתם היא הכשרות חומריות, יצאו ביחוד מציון, אלא "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים" (איגרת החינוך קע, עמ' ריט).

ובמקום אחר הראי"ה דווקא מחזק את ידי המחזקים את השימוש בדרך זו:

ואין לי דרך אחר כי אם לחזק את ידי החינוך הנותן חלק לידיעת העולם והחיים, [...] שכל אלה כשהם מצטרפים אל הדרכת התורה ויר"ש של אמת, מעטרים הם אותה ומאמצים את חילה [...]. ומה אעשה שבדרך זו שאין לי ספק שרק בה אנו צריכים ללכת, הנני נתון בסבך המלחמה מימין ומשמאל. [...] וכל אשר נצרך אל החינוך כל מידה טובה ונלמד את בנינו את הלימודים הנותנים פרנסה וכבוד לאדם, מצורף אל התורה יתחזק ויוסף אומץ יסודה של תורה (איגרת רע, עמ' שיא).

לעומת זאת, בחנוכת בית המדרש "מזרחי" בירושלים נקט הרב לשון מזיגה: "במוסד הזה ישנה מזיגה בין קודש לחול. לומדים כאן תורה שבכתב ותורה שבע"פ, ולומדים חלק מהמדעים שנדרשים לעולם בצורה של חול [...] אנחנו צריכים לדעת שאם לא נהיה זהירים, אז יש לפעמים שזרעוני חול רוצים לעשות מכל הקודש חול. [...] יעזור ה' שהמזיגה הזאת תתקיים באופן הנעלה ביותר בכית הזה" (מאמרי הראי"ה, עמ' 479).

ודוק, התרכובת של מזיגה הופכת את המרכיבים לדבר אחדותי, ואילו התערובת הנוצרת על ידי צירוף מאפשרת להבדיל בין המרכיבים גם לאחר צירופם יחדיו. הזהירות הנדרשת בצירוף היא כדי למנוע את חילול הקודש בכך שלא יהיה זיוף המטבע החינוכי שלנו. הזיוף עלול להיווצר הן בצירוף והן במזיגה. הצירוף עלול להיות מזוּיף על ידי העלאת התכלית

20 קובץ הכינוס, נאום הנעילה, קרן ארץ ישראל של המזרחי, ירושלים, ניסן תש"ט, עמ' קג.

המשנית של מלחמת החיים לתכלית ראשית. וגם המזיגה עלולה להתקבל כמטבע מזויף אם במקום לקדש את החול, יתגברו זרעוני החול על הקודש. עם זאת יש לראות בדברים אלה משום חידוש חשוב, מפני שהם נאמרו במעמד חנוכתו של מוסד הראשון המכשיר מורים לחינוך הדתי בארץ ישראל למקצועות הקודש והחול כאחד; והדברים נועדו לאזניהם של ראשי המוסד, מכונני החינוך הדתי בארץ ישראל, שהבליטו את היבדלותם מהדרך החינוכית של הגולה שדגלה בתורה עם דרך ארץ. נראה שלשומעים אלה כיוון הרב קוק בהדרכתו, ולפיה מלכתחילה היעד הנכון למכשירי המורים בישראל הוא, שאין להסתפק בצירוף אלא לשאוף למזיגה כדי להבטיח שכל מלאכת ההוראה תהיה אפופה קדושה.

לסיכום: האתגר הגדול הוא המזיגה, זו התואמת את התפיסה הכוללנית. אליה יש לשאוף בהתמדה כאידאל וכערך מכונן. היצירה החינוכית בארץ ישראל היא יצירה חדשה של העם המחפש את נעוריו בבניין ארצו, זוהי תורת ארץ ישראל. תורה עם דרך ארץ אינה יאה למציאות החדשה, אלא הייתה נכונה כתורה של גלות. זוהי השקפת עולם של לכתחילה. הנחת היסוד שלה היא ההכרה שהאדם נתבע לעבודת ה' בכל דרכיו ותכניותיו. לשם כך עליו לעשות שימוש במיטב השיטות והכלים.

הנוקטים את דרך המזיגה בלימודי קודש וחול חיים בתחושה מתמדת של עמידה לפני ה' ומקדשים את ערך המיזוג כאידאל חינוכי. הם גם פועלים למיזוג גלויות טבעי ואמתי במוסד החינוכי, במגורים משותפים של בני עדות וקהילות ממזרח וממערב. עולים חדשים וותיקים מתחנכים יחד אלו עם אלו באינטגרציה, ללא הבדלה או התנשאות. גם היחס לאחים הרחוקים בתורה ומצוות מתוך אהבת ישראל נובע ממקור של אחריות כלל-ישראלית. המזיגה היא אפוא השאיפה הגדולה לייחוד עם היחד.

משנת החינוך הדתי לשיטת מתתיהו דגן

כדי לעמוד על דעתו של דגן בסוגיות אלה נעיינ בשני מקורות עיקריים:

א. המסמך "קווים מנחים למדיניות החינוך הממלכתית-דתי"²¹, המצוי בידי כל מורה המופנה לעבוד בחמ"ד והמוכר כתעודת הזהות של החינוך הדתי, מציין שלושה מושגים: תפיסה כוללנית, תורה עם דרך ארץ, בכל דרכיך דעהו. בפרק הפתיחה על "התפיסה הייחודית" (עמ' 10), כתוב: "התפיסה הייחודית של החמ"ד, בהיותה כוללנית ומקיפה, יש בה כדי לספק תשובה למורכבותה של מציאות דורנו". ואולם אין במסמך הסבר או פירוט מהי התפיסה הכוללנית. לעומת זאת, הפרק על עקרונות החמ"ד ותכנית הלימודים (עמ' 14) נפתח בקביעה העקרונית: "משנת החמ"ד, המשקפת את התפיסה הצינונית הדתית, משתלבת בכל ענפי הלימוד בבתי הספר של החמ"ד [...] תפיסותיה והשקפותיה שלובות גם במקצועות הכלליים ובחינוך החברתי, מתוך תפיסה המשלבת תורה עם דרך ארץ". בהמשך נפתחת

21 כתבו וערכו את המסמך מ' דגן ואחרים, משרד החינוך והתרבות (מהדורה שלישית מורחבת), תשרי התשנ"ג-אוקטובר 1992.

הפסקה על המקצועות הכלליים בקביעה: "יסוד חשוב בתפיסתו של החמ"ד הוא הציווי 'בכל דרכיך דעהו'. גם הלימודים הקרויים 'כלליים' הם מסילות להכרת פעולתו של הבורא בעולם היצירה והעשייה". וגם כאן לא לווו הדברים בהסבר, בפירוט או בזיקות ההדדיות שבין מושגי היסוד הללו. כלומר, עיון במסמך המכונן של זהות החמ"ד אינו חושף בפני הקורא מהי משמעות התפיסה הכוללנית הייחודית לחמ"ד בארץ ישראל.

התייחסות מפורשת יותר לתפיסה הכוללנית מובאת בהקשר ביקורתי ורק בזיקה לשילוב הקודש והחול: "שאלת שילוב התפיסה הכוללנית נמצאת בפולמוס מתמיד שחלקו עקרוני וחלקו כפולגתא חינוכית דידקטית [...] גישה זו נסמכת על הפסוק 'בכל דרכיך דעהו' (משלי ג, 6), אמר רבא ואפילו לדבר עבירה (ברכות סג ע"א). [...] אחרים²² סבורים שיש להפריד בין צורכי החיים ובין האמונה הדתית ועבודת ה'". לאור דיון זה מסכם דגן:

נראה, כי גישה ביניים המתייחסת לקודש וחול כשני כלים המשרתים אחד את משנהו, נוחה והולמת יותר את דרכו של חינוך המשלב במשנתו את שני התחומים, אך ללא כוללנות אידיאלית מחייבת. [...] קבלת העמדה הכוללנית במלואה "קשה לעיכול" בתוך משנת הציונות הדתית. קיימים תחומים מדעיים או סברות מדעיות, שאינן קשורות בהכרח או רלוונטיות לעמדה הדתית. תביעה כוללנית עלולה להצטייר כמוסר של "גבהות", כדרגות של מלאכים המנותקים מן החיים החומריים. [...] ההתבצרות בתחום הקודש, הנובעת מן התפיסה הכוללנית, עלולה להביא להסתייגות חמורה והסתגרות מפני יהודים אחרים – דתיים וחילוניים – ותיתן לגיטימציה לפסילה טוטאלית של החול. מצד שני, חלוקה מוחלטת בין עולם הקודש לעולם החול, עלולה להותיר את עולם החול בחסרונותיו ובתאוותיו. יש מקום לחשיבה משולבת, שגם במסגרת המוסר הטבעי האדם ישתדל יותר, יחוש מחוייבות חזקה לכלל ולחברה, ויהיה בין המובילים בתחומי הערכים האוניברסליים והמוחלטים וגם בתחומים החברתיים.

22 ולא פירש מי הם האחרים. נראה שכוונתו למחזיקים בהשקפתו של ישעיהו ליבוביץ, שבוטאה פעמים רבות במשנתו, כגון: "המציאות הטבעית כולה אי-רלוואנטית מבחינה דתית – עולם כמנהגו נוהג". גילגולי החומר והאנרגיה בטבע מתרחשים לפי חוקיות אימננטית, שהיא אינדיפרנטית מבחינה ערכית. אלהים אינו מתגלה במציאות הטבעית, וראיית 'אצבע אלהים' בדבר מן הדברים המתרחשים בטבע – ריח של פאנתאיזם או פוליתיאיזם (מפורש או מוסווה) נודף הימנה. העובד את ה' מבחינת היותו המאניפולטור של הטבע – לא את ה' הוא עובד אלא את הטבע". או במקום אחר: "ממהותה של הדת שהיא זרה לכל הכיוונים ולכל המישורים האחרים של הגות ושל מעש – גם למדע, גם למוסר, גם לאסתטיקה. הללו כולם מגלמים ערכים אנושיים, ענייני מעמדו של האדם בעולם, מעמדו מול הטבע או מול החברה [...] ואילו הדת עניינה מעמדו של האדם לפני האל. מושג הקדושה אינו חל אלא על תכנים דתיים, וכל התכנים של הגות ומעש אנושיים – חולין הם". י' ליבוביץ, יהדות, עם יהודי ומדינת ישראל, תל אביב 1975, עמ' 358, 375.

ב. גם בספרו המפרט את הבסיסים האידיאולוגיים של החמ"ד לא פורשה התפיסה הכוללנית.²³ גם העיקרון תורה עם דרך ארץ לא נזכר בזיקה לתפיסה הכוללנית, אלא כמגמה שאינה מתיישבת עם חינוך תורני-לאומי.²⁴ רבים רואים בשיטת תורה עם דרך ארץ, שאותה אימצו ראשוני ההוגים של חינוך "המזרחי", מגמה שאינה מתיישבת עם חינוך תורני-לאומי. חילוקי דעות בין האסכולות השונות הם ברובם טקטיים, אך יש שהם טומנים בחובם מחלוקות אידאולוגיות בעלות משמעות לשאלת הדו-קיום במדינת ישראל. אנשי תורה עם דרך ארץ ממשיכים לדגול בשיטות שבעבר, בתנאים שהיו שונים של חיי היומיום של היהודים הדתיים, ניכרה בהן פתיחות לקבוצות יהודיות אחרות, ובכלל זה לימוד במוסדות חינוך משותפים.

הקושי לעכל את התפיסה הכוללנית התובעת לחנך להחלת עמדה דתית על כל תחומי החיים, הביאה את דגן להסתייגות כוללת מההשקפה שרון ראה בה מושכל יסוד לכל מערכת החינוך הדתית, והמקובלת על דעת כלל המחנכים. בדבריו דגן מסתמנת עדיפות לראייה כוללת יותר, המתבטאת בכתוב "בכל דרכיך דעהו", ולכן לא מצא לנכון לחזור או לחבור לשיטת תורה עם דרך ארץ, שגם לדעתו אינה מתאימה לחינוך תורני-לאומי המתפתח במציאות בישראל. גם הביטויים "צירוף ומזיגה" נעדרים (ושמא יש לומר בולטים בהיעדרם) מהדיון של דגן על הבסיסים האידיאולוגיים של משנת החמ"ד.

לעומת זאת אנו מוצאים עיקרון ייחודי המובלט אצלו בהבלטה יתרה, והוא שהחידוש העיקרי של החמ"ד המשתמע מהקמת מדינת ישראל על משנת החמ"ד.²⁵ עצם התפיסה של ממלכתיות דתית במסגרת ממלכתית חילונית, היה בה משום חידוש ותקדים בתולדות העם היהודי. ההכרעה לקיים חינוך דתי במסגרת חינוך ממלכתי כללי נבעה מהרצון לקיים חיים יהודיים ממלכתיים ומשאיפה לחזק את המדינה היהודית.²⁶ השקפה זו מחייבת הגדרות בהירות וחד-משמעיות, בייחוד כנגד עמדה רעיונית עמומה של חלק מהרבנים בשאלה זו. גישות שהחמ"ד הוא חלק בלתי נפרד ממערכת החינוך הכללית הוא מוצא אצל חלק מחוקרי החינוך הדתי.²⁷ מכאן שייחודו של החמ"ד בהזדהות עם המדינה ובהשתלבות במפעליה הם שני עיקרים מרכזיים בגישתו. ההכרה בחשיבות ההשקפה נבחנת במישור המעשי, כפי שציינ דגן: מה הם גבולות השיתוף המותרים עם הציבור והשלטון החילוני? עד כמה מותר לשתף פעולה ובאילו תחומים? מתי יש לצמצם את השיתוף ולנקוט פעולות ייחודיות שיש בהן משום הסתגרות? עד כמה צריך לקדש את תפיסת האחריות לכלל ישראל נוכח סכנת החילון בקרב חלק מבוגרי החמ"ד? "לשאלות אלה משמעויות מעשיות יומיומיות [...] בין הממ' והממ"ד [...] על רקע צמיחתן של מפלגות המצהירות במצען כי הן

23 דגן, החינוך הציוני הדתי, פרק שלישי: "בסיסים אידיאולוגיים", עמ' 134-164. על שילוב קודש וחול, שם, עמ' 148 ואילך.

24 שם, עמ' 149.

25 שם, עמ' 141.

26 קווים מנחים, עמ' 10, סעיף 1, התפיסה הייחודית.

27 'י שוורצוולד, החינוך הממ"ד: מציאות ומחקר, רמת גן תש"ן, עמ' 29.

אנטי-דתיות, מסתמנת נסיגה מסויימת מן ההחלטיות של הרצון לשתף פעולה עם הציבור החילוני". גם את ההשתלבות במודרנה רואה דגן בזיקה מעשית-חברתית, וכדבריו: "בוגר החמ"ד ישאף לצמצם את הניכור בינו לבין חבריו החילוניים".

משום כך הבליט דגן בספרו את האמנה הלא כתובה עם הציבור היהודי החילוני.²⁸ כהתאמה לכך הוא הדגיש במשנתו כערך ראשון במעלה את "קירוב הרחוקים". אמנם הדברים נאמרו בעיקר בזיקה החברתית, לגישור על הפערים בחמ"ד ולמיצוי החיוב שבאינטגרציה, אולם הם עולים בקנה אחד עם הדגשתו את הצורך בפתיחות לקהלים מסורתיים או חילוניים: "בית הספר יראה בקירובם של תלמידים ממשפחות מסורתיות שליחות דתית ולאומית, שייעודה לקרב רחוקים לתורה ולדרך ארץ [...] הישגיו של ביה"ס הממ"ד בקירוב רחוקים אשר מצאו לנכון להתחנך בין כתליו, הם מבחן ראשון במעלה במדידת הצלחתו החינוכית והחברתית".²⁹

החידוש הגדול של דגן הוא בגישה העקרונית המכירה בחשיבות הזיקה של מערכת החינוך הממלכתית-דתית לממלכתית-החילונית, שבמסגרתה ועל פי כלליה הממלכתיים היא פועלת. ועוד בולטת התייחסותו לציבור החילוני ולתהליך החילון הרווח בישראל ובעולם. אך בעוד גישתו העקרונית בדבר חיוב הזיקה לממלכתית-חילוני היא ייחודית לו בין מנהיגי החינוך הדתי ומתווי דרכו, הרי בכל הקשור להדגשת היחס החיובי למי שאינם מקפידים על שמירת מצוות, זו הדעה המקובלת בקרב מנהיגי החינוך הדתי מימי המזרחי ועד ימינו. להלן כמה אמירות המבהירות היבטים אחדים בסוגיה זו, בבחינת הפרטים המלמדים על הכלל.

- השקפה מקורית יוצאת דופן התומכת בחינוך אחיד ובהסרת מחיצות בחינוך היהודי בישראל השמיע הראשון לציון הרב ב"צ מאיר חי עוזיאל כבר בשנת תרפ"ב:

מנקודת השקפה זאת אני מתנגד לשם של החינוך הדתי, כאילו יש חינוך אחר לישראל, שאינו דתי. זאת היא טעות מוחלטת וסטייה משורשיה העמוקים של היהדות שאינה אלא שורש אחד ומאוחד, וזהו החינוך התורני, שבה (בתורה) מקופלים וגנוזים כל היסודות המדעיים החברותיים והמוסריים שכולם נובעים ממקור אחד, נאצלים ומוארים ממנו. הוא יחידו של עולם ושבים אליו ליראה ולאהבה אותו וללכת בדרכיו הטובים והישרים ולדבקה בו. [...] הבעיה שעומדת לדיוננו אינה בעיית החינוך הדתי, אלא החינוך הישראלי. אין אנו צריכים ואין אנו רשאים לבקש ולחקור על צורות ודרכי החינוך הדתי שהם מורשה לנו מאבות האומה דור דור, ולא על הפרדת החינוך הדתי מהחינוך הכללי, אלא הבעיה עומדת לפנינו היא החיזוק המורשתי ולהחזרת העטרה ליושנה בשטח החינוך הישראלי.³⁰

- הרב משה המאירי-אוסטרובסקי, שביחד עם הרא"מ ליפשיץ ייסד את בית המדרש למורים מזרחי (לימים מכללת ליפשיץ), התבטא בנחרצות להכללת הילדים של

28 דגן, החינוך הציני הדתי, עמ' 152.

29 קווים מנחים, עמ' 18

30 מכמני עזיאל, א, עמ' שפב-שפג; ב, עמ' שז.

הציבור המסורתי ו"החופשיים" בחינוך הדתי. בנאום בוועידת החינוך של המזרחי בשנת תרע"ט: "אנו נגד התבדלות! נכונה אולי שיטת הפירוד של רש"ד הירש בשביל יהודי גרמניה. אבל לא כל מה שטוב לחו"ל טוב גם לארץ ישראל. בא"י אנו עם אחד ועלינו לבנות בית אחד".³¹ לאחר 30 שנים חזר וקבע במבוא שכתב לחוברת על כינוס "לכירור בעיות החינוך המזרחי": "שכתי הספר של המזרחי לא נוצרו רק בשביל המזרחי ובניהם. אנו יוצרים בתי ספר על מנת להשפיע על חיי היישוב [...]. בשעה שמקבלים לבתי הספר ילדיהם של הורים חופשיים לגמרי או חופשיים למחצה או לשליש לא שאלנו אם זה טוב בשבילנו או לאו".³²

- ברוח זו התווה הרב יעקב ברמן את דרכו של החינוך הדתי מראשיתו: "בתי הספר של המזרחי מקבלים תלמידים מכל מי שרוצה בחינוך של תורה וברוח התורה, אבל לא כל ההורים של תלמידים אלה הם חרדים. אנו שואפים להפיץ תורה בכל החוגים ולעשות את החינוך הדתי קנינם של החוגים הרחבים ביותר בישוב. זהו תפקיד דתי לאומי ממדרגה ראשונה. החינוך המזרחי זה יצירה חדשה, שחלם עליה כל ציוני דתי בגולה".³³
- מנהלו השני של החינוך הדתי, ר' יהודה קיל, ניסח את מדיניות החמ"ד בסוגיה מורכבת זו באיזון בהיר תוך התחשבות במורכבות החברתית: "הכוונה לחברה שלא תתבדל מהחברות הקרויות חילוניות, ותשתף אתן פעולה בכל הנושאים הנוגעים לכלל ישראל ולמדינתו, כי כל ישראל ערביין זה לזה [...]. החמ"ד רוצה לראות הבדלה חברתית מסוימת שהיא הכרחית לגיבוש הפרט וחברתו הדתית למען פעולתם העתידה בעם, אבל הוא דוחה התבדלות".³⁴ הוא נוטה להשתמש בביטוי תורה עם דרך ארץ דווקא כדי לחדד את הבדלי ההשקפות עם תפיסתו.
- מנהלו השלישי של החינוך הדתי, אברהם רון, ייחד מסה חינוכית לעניין אחדות ישראל, וזו פורסמה כקווים מנחים לתכנית ארצית שמטרתה לחנך לאהבת חיים כלפי אחינו שאינם שומרים תורה ומצוות.³⁵ וכך סיכם את הנחייתו למערכת: "נראה לנו שישנה אפשרות של חיים משותפים, ואמנם בהם אנחנו רוצים. אחדות ישראל ואהבת כל אדם מישראל הן כיום חובה דתית והן ערכים שאותם יש להקנות לתלמידינו. אין החיים יחד רק כניעה להכרח והסתגלות למציאות, כי אם מטרה דתית של לכתחילה" (שם).
- הרב אהרן ליכטנשטיין³⁶ דן בזיקה בין ה"טוב" ללא דתיות, והוא יוצא כנגד התופעה הקיימת אצל מקצת מחנכים דתיים, המשתבחים בהישגיהם החינוכיים תוך שהם מצביעים על כישלונם של החילונים: "[...] כל פרסום נתונים על רמת הפריצות המינית, ההתמכרות לסמים, הוא הזדמנות למחנכים האלה לחגוג."

31 מ' המאירי-אוסטרובסקי, בתוך ספר הציונות הדתית, ירושלים תשל"ז, עמ' 372-387.

32 אוסטרובסקי-המאירי, תולדות המזרחי בא"י, עמ' קג.

33 י' ברמן, קובץ על החינוך המזרחי בארץ, הרצאות בכינוס חנוכה, ירושלים, תש"ד, עמ' 20.

34 קיל, הגיונות, עמ' 366-367.

35 רון, פרקים במחשבת החמ"ד, עמ' 179-190.

36 ראש ישיבת ההסדר הר עציין בספרו באור פניך יהלכון, אלון שבות תשע"ב, עמ' 139.

כאשר הם חמושים בנתונים האלה, הם טוענים: "ראיתם את פירות החינוך החילוני? מכורים לסמים, גנבים, צעירים הדוקרים אחד את השני בסכינים [...] יש לדחות את הגישה הזו בשתי ידיים. האם זה מה שאנו רוצים? האם נשמח על כל עלייה ברמת השחיתות ועל כל הידרדרות חדשה לפשע שמתגלה בבית ספר חילוני כלשהו? מיהם הפושעים האלה? אחינו! [...] האם נשמח לאידה של מערכת החינוך הכללית שכביכול קורסת? שכבר אינה מגדלת אידיאליסטים? שהיא מחנכת רק לחומרנות פרגמטית? היינו צריכים לבכות! [...] על-כן, בוודאי שאין מקום לשלול או לגנות אידיאליזם מוסרי רק משום שהוא יונק (במקרים מסויימים) ממקורות חילוניים. [...] אין לעשות כך משום שזה פשוט לא נכון – אכן ישנם אנשים שהם באמת בעלי מוסר בתוך הקהילה החילונית".

בעניין זה של היחס לחילונים ולתרבותם ציין הרב שיש מחלוקת בין הציבור הציוני-הדתי לבין החרדים. הרב נוקט גישה מעשית-יישומית.³⁷ בהתייחסותו לזיקתנו לתרבות הכללית הוא אומר: "בוויכוח בין התייחסות לחיים במלואם לבין המבט המצומצם, היתרון לדעתי הוא בידניו: מבחינה היסטורית זו הייתה דעתם של הרוב. אלה המציגים את ההצטמצמות כאידאל עליון, הם האוחזים בדעת מיעוט [...] בעייתנו אינה במישור הרעיוני, אלא ביישום הרעיון, מבחינה ביצועית וחוויתית" (שם, עמ' 259).

סיכום

סקירת הדעות של אנשי ההגות החינוכית-הדתית הראתה מגוון רחב של דעות בנוגע לזיקה החיובית הנדרשת כלפי הציבור החילוני, אם זה במישור הבין-מערכתי (כלומר בין מערכת החינוך הדתי לזו החילונית) ואם במישור הפנים-מערכתי (דהיינו כלפי הציבור המסורתי והחופשי-החילוני, המצוי בתוך מערכת החינוך הדתית). ואולם לא מצאתי גישה עקרונית זהה לזו של דגן בדבר חשיבות עצם הזיקה המערכתית של החינוך הדתי למסגרת הממלכתית-החילונית.

הוגי הדעות מראשוני החינוך הדתי, גם מי שגדלו על ברכיה של השקפת תורה עם דרך ארץ, נתנו דעתם על השינוי הנדרש להתאים את ההשקפה למציאות המתחדשת בארץ ישראל ובמדינת ישראל. ליצירה החינוכית החדשה בגולה נודעת חשיבות גדולה משום שהתמודדה בעוז עם אתגרי ההשכלה והמודרנה, אך ברור שחידושיה לא היו באים לעולם לולא הצורך להתגונן מפני סכנות המאיימות על הקיום היהודי או לצורכי ההישרדות של הקהילה היהודית. זוהי אפוא יצירה שהעולם היהודי נזקק לה בנסיבות הזמן, וגם אם הוגדרה חשובה מלכתחילה, המוטיבציה ליצירתה הייתה בדיעבד.

37 שם, בפרק "ושמרו דרך ה'": חשבון נפש הציבור הדתי המודרני, עמ' 258 ואילך.

לעומתה, היצירה החינוכית הארץ ישראלית היא יצירה חדשה של תחיית עם המחדש את חייו הלאומיים בבניין ארצו, והוא עושה זאת מלכתחילה בהכרה שהוא נתבע לתכנית עצמית מלאה ושלמה, המשתמשת במיטב הכלים שברא הקב"ה בעולמו, ובלי כל זיקה לגויים שמסכיב. זוהי תורה תמימה, הסוללת נתיבים לידיעת ה' בכל הדרכים. ההפרש בין החינוך הדתי החדש שהתפתח בגולה לבין החינוך הדתי בארץ הוא כהבדל שבין תורת חו"ל לתורת ארץ ישראל.

הסתייגותו של דגן מהתפיסה הכוללנית ה"קשה לעיכול" מתקשרת עם התפיסה הליבוויציאנית המובאת אצלו בלשון "אחרים אומרים" (ראו לעיל הערה 22). אלא שלא הכריע לטובת שיטה זו והעדיף גישה ביניים הרמוניסטית. עם זאת הוא ציין את הזיקה לעיקרון המבוטא בכתוב **בכל דרכיך דעהו**,³⁸ וכלשונו: "יש מקום לחשיבה משולבת, שגם במסגרת המוסר הטבעי האדם ישתדל יותר, יחוש מחוייבות חזקה לכלל ולחברה, ויהיה בין המובילים בתחומי הערכים האוניברסליים והמוחלטים וגם בתחומים החברתיים". אשתדל לרדת לסוף דעתו ואנמק אותה בשני טעמים:

א. דגן מצא שהתפיסה הכוללנית היא **קשה לעיכול**³⁹ אצל המורים ואנשי החינוך המצויים, המתקשים להבחין בהבדלים שבין ההשקפות השונות (התפיסה הכוללנית, תורה עם דרך ארץ, תורת חיים, בכל דרכיך דעהו, צירוף או מזיגה וכיו"ב). כן מתקשים הם להבחין בין זיקתן של התפיסות השונות לחינוך הממ"ד המתחדש בישראל או לחינוך היהודי בגולה המתמודד עם אתגרי המודרנה.

ב. דגן העדיף גישה חינוכית המרחיבה את היחס החיובי ללימודים של מקצועות החול השונים מטעמים של מוסר טבעי, מחויבות מוסרית חברתית כלל-ישראלית או אוניברסלית. מיוחדת היא דרכו של דגן, המכירה בחידוש חסר התקדים בתולדות עמנו, הנדרש לתפיסה ממלכתית-דתית במסגרת ממלכתית-חילונית בעידן של תחיית היישוב היהודי בישראל. מציאות זו מחייבת התמודדות מתמדת במישור המעשי, את המעשה אשר יעשן, יותר מהתעמקות אידאולוגית המדקדקת בין השקפות עולם שונות, שחלקן קשות לעיכול מכדי שהמורים ואנשי החינוך יוכלו למצוא בהן את הדרך אשר ילכו בה. הכתוב "בכל דרכיך דעהו והוא יישר ארחותיך", יסמל את הכוונת מערכת החמ"ד לשאיפה ולהנחיה כוללת לדרך המוסר הטבעי, למחויבות לכלל ולחברה ולערכים אוניברסליים וחברתיים מוחלטים.

38 משלי ג, ו, הרומז על עיקרון חובק זרועות עולם, הניתן להחלה על תחומים נוספים מעולם החול, כפי שדרש האמורא בר קפרא: זוהי פרשה קטנה שכל גופי תורה תלויים בה (ברכות סג ע"א), ובהגותו של הראי"ה קוק (מוסר אביך ב, ב)

39 קיל, הגיונות, עמ' 441, הבחין גם כן בקושי לחנך לתפיסה זו: "מובן שבראייה ראשונה עשויה מטרה זו להיראות מלאכותית, אבל עלינו להודות, כי תחושת המלאכותיות היא תוצאה של העובדה שעדיין אין לבנו מלא אהבת ה'. מעניין שא' רון נקט לשון זו כשהגדיר את התביעה מהתלמידים לקבל את הראייה המורכבת: "קשה לעיכול היא התפיסה התורנית הדרושת ראייה רב-צדדית" (בספרו הנזכר, פרקים עמ' 174), אך למרות הקושי אין הוא מתפשר.